

ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВО- ТА НАЦІОТВОРЕННЯ В КРАЇНАХ БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ (1914-2018 РР.)

УДК 94(100) «1914/1918»
DOI 10.33287/10183

Венгерська В.О.,
д.і.н, завідувач кафедри історії
України Житомирського державного
університету ім. Івана Франка
vengerska@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: СПІЛЬНІ ВИТОКИ, ВІДМІННОСТІ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Процеси націо- та державотворення набули нового звучання в умовах Першої світової війни, яка призвела до руйнації континентальних імперій. До традиційних маркерів, без яких складно уявити окреслені процеси, додається й така складова як національні військові частини. Як підтвердив час, факт їх наявності та рівень боєздатності відіграв не останню роль у модерному державотворенні. Причини їх створення та роль у кожному конкретному випадку мали свої контексти. Однак всі вони стали вагомим аргументом у відстоюванні прав на існування національних держав. В українському, польському та чехословацькому випадку спрацювали як внутрішні, так і зовнішні фактори, які сприяли формуванню армій та незалежних держав. Попри значну подібність в передумовах створення, фактору Великої війни, результати державотворення кардинально відрізнялись за рівнем успішності.

Ключові слова: Велика війна, національні військові частини, державотворення, Польща, Україна, Чехословаччина.

В умовах Першої світової війни до традиційних маркерів, без яких складно уявити державотворення, додалась й така складова як національні військові частини. Як підтвердив час, їх наявність та рівень боєздатності відіграв не останню роль у модерному державотворенні. Такі частини не стали винаходом Першої світової війни. Подібні підрозділи в імперських арміях були представлені в різні історичні періоди. Причини їх створення та роль в кожному конкретному випадку мали свої контексти. Однак лише з руйнацією континентальних імперій та новими політичними процесами їх наявність стає вагомим аргументом у відстоюванні прав на існування національних держав.

В сучасній українській історіографії серед вчених, які спеціалізуються на військовій історії, та зокрема, досліджують проблеми формування національних військових частин в умовах Першої світової війни й революційного періоду 1917-1921 рр. варто виділити В. Верстюка, Г. Папакіна та А. Папакіна, дотично до досліджень суспільно-політичної сфери польської громади, на військовому аспекті зупиняються О. Білобровець та М. Потапенко. Так, В. Верстюк [9] у своїй статті пропонує відійти від усталеного стереотипу, який у міжвоєнний період було сформовано в українських емігрантських та діаспорних колах щодо відсутності політичної волі й розуміння місця і значення армії лідерами УЦР в революції та національно-державному будівництві. В. Верстюк доводить, що вітчизняні політики окресленого періоду приділяли значну увагу армії та процесам її українізації. Але так званий російський фактор залишався значною перешкодою на цьому шляху. У підсумовуючій частині статті він зазначає: «Також треба відкинути як голослівну думку про те, що в російській державі можна було створити окрему українську армію, до того ж багаточисельну і здатну на протидію тим російським формуванням, з яких вона вийшла. Принаймні жодній іншій нації 1917 р. (не тільки українцям!) це не вдалося» [9, с. 27]. Проблемам українізації окремих корпусів царської армії присвячена одна із публікацій Г. Папакіна [21]. Предметом наукових зацікавлень А. Папакіна є історія польських військових частин у складі російської армії та специфіка їх взаємостосунків із російським військовим керівництвом [18, 19, 20].

Російські історики пропонують своє бачення та оцінки процесів, які відбувались в імперській армії, в тому числі й створення національних військових частин, надаючи доволі об'єктивну оцінку цілей, які ставило перед собою військове й політичне керівництво [1, 3, 4, 15, 17, 24-27]. Важливим джерелом вивчення націоналізації в арміях, попри суб'єктивізм, є мемуари військових, головнокомандувачів армій та національних з'єднань. Ці матеріали дозволяють відстежити події крізь оптику людей, включених у безпосередній перебіг подій та військових операцій [2, 11, 13, 16].

Новизна запропонованого матеріалу полягає у здійсненні спроби порівняння окреслених у темі процесів, рівня їх успішності та аналізі факторів, які вплинули на

відмінні результати у створенні нових національних держав. Алгоритм порівняння та аналізу базується на таких компонентах:

1. Подібність в умовах розвитку модерних національних проектів (перш за все йдеться про так званий імперський фактор), до традиційних маркерів націотворення Перша світова війна додала ще й військову компоненту.

2. Парадоксальність впливу війни на створення умов, які дозволяли національним діячам, військовим та політичним лідерам відстоювати та просувати власні ідеї «назовні» – як серед цивільного населення так і дисциплінованих в армійських умовах офіцерів, солдат та військовополонених.

3. Попри традиційне побоювання сепаратизму, російський імперський уряд та військове керівництво змушені були задля кількісного й якісного поповнення армій погоджуватись на створення національних воєнізованих одиниць. Подібні рішення були й результатом симетричних дій, як реакція на виклики в умовах війни з боку Австро-Угорського військового керівництва, яке надало дозвіл та створення та включення до військових підрозділів Українських січових стрільців. Ще одним викликом стали відмінності у принципах формування військових частин двох імперій.

4. Спільність витоків, роль парамілітарних молодіжних організацій у створенні та високій функціональності національних військових структур.

5. Роль зовнішніх чинників у «розігруванні» української, польської та інших карт у геополітичних іграх. Досить пригадати наполеонівський проект Варшавського герцогства, створення сприятливих умов для представників польської політичної еміграції в Парижі після двох польських повстань, патронат та матеріальну підтримку Франції в умовах Першої світової війни над польською армією та політичним проектом. Українські терені, від моменту формування концепції «серединної Європи», не випадали з поля зору Німеччини.

6. Роль США у визнанні незалежності Польщі, та послання Вудро Вільсона світовим лідерам у вигляді 14 пунктів післявоєнного устрою, в якому окремим пунктом декларувалась польська незалежність з необхідністю гарантування політичної, економічної та територіальної незалежності міжнародним договором.

7. Просвітницька складова як характерний елемент позавійськової діяльності національних військових об'єднань.

Для російської імперської армії в першій половині XIX ст. створення національних військових підрозділів, як правило, було цілком ситуативним. Наприклад, використання проекту (який пов'язувався із В. Капністом та графом П. Румянцевим) козацьких загонів в умовах російсько-французької війни 1812 р., російсько-турецької війни 1828-1829 рр., для придушення польського повстання 1830-1831 рр. та ін. Однак, після виконання покладених на них завдань в умовах конкретного протистояння, практично одразу розформовувались або переформовувались (приклад – поповнення лав так званого Терського козацтва).

Територіально-національний принцип не був покладений в основу формування армії Російської імперії в XIX ст. На відміну від Австро-Угорської армії, комплектування якої відбувалось за територіальною системою й частковою прив'язкою до національного принципу. Загони Українських січових стрільців, в якості військового підрозділу (в кількості 2 500 осіб), увійшли до складу Австро-Угорської армії лише на початку війни не без тиску громадськості, зокрема, міжпартійної Головної Української ради, яка позиціонувалась як координаційний центр захисту інтересів українців Австро-Угорщини [16, с.20-25, 27-30].

Під час війни виникає ідея використання військовополонених в якості основного людського матеріалу для формування нових національних загонів. У складі російської армії з'являються підрозділи, сформовані із військовополонених слов'ян (австрійських підданих) – йдеться про Сербську піхотну дивізію, а також чеські частини [17]. Проте, до їх складу увійшли як чехи-військовополонені (серед яких був і Карел Чапек), так і піддані Російської імперії, які демонстрували традиційну лояльність до російського імператора та імперії.

Відносно автономні утворення, сформовані на руїнах Речі Посполитої, такі як Варшавське герцогство (1807-1815 рр.) та Царство Польське (1815-1915 рр.), до початку Листопадового повстання 1830-1831 рр. мали свої легіони. Лідери польського руху в еміграції періодично, від однієї до іншої політичної кризи повертались до ідеї створення військових частин.

Так зване «польське питання» продовжувало тримати в напрузі імперії, які свого

часу долучились до ліквідації Речі Посполитої. Польське суспільство в умовах імперій не було одностайним в питаннях лояльності щодо держав проживання. Суспільні та політичні кола поділялись на табори, представники яких мали діаметрально протилежні погляди щодо політичного майбутнього Польщі. Різні орієнтації позначились й на змісті декларацій щодо необхідності підтримки тих або інших блоків та країн, які до них входили. Подібні ідеологічні баталії характеризували й українське суспільне та політичне життя Наддніпрянщини й Наддністрянщини протягом Першої світової війни.

Від початку війни в середовищі депутатів російської думи, як і віденського парламенту, членів різноманітних політичних партій посилювались реваншистські настрої, пов'язані із прагненням відновити/створити Польську державу. Ускладнення на міжнародній арені напередодні війни також відіграли свою роль. За цих умов кардинально змінюються акценти в діяльності польських політиків.

Восени 1914 р., поява Декларації про надання Польщі після завершення війни автономії у складі Російської імперії, спричинила активізацію Польського національного комітету (структура правих польських партій, яка виникла у листопаді 1914 р. й пов'язувалась із Р. Дмовським, лідером ендеків та Польської фракції у російській Державній думі). Поява Комітету стала симетричною відповіддю на створення у листопаді 1914 р. Головного польського комітету, який очолив Ю. Лео [33]. Ця структура, як і її лідери, встали на позиції підтримки Центральних держав.

Виконавчий комітет Польського національного комітету на чолі із Р. Дмовським сформулював свою позицію – боротьба у складі російської армії проти Німеччини, й об'єднання території Польщі під скіпетром російської монархії. Комітет виступив із закликами створення дружин ополчення (польських легіонів) зі складу поляків, які були призвані/або служили у російській армії. Вже у жовтні 1914 р. російським військовим керівництвом було надано дозвіл на формування легіонів. Створення легіонів супроводжувалось відповідною ідеологічною та пропагандистською підтримкою. В текстах листівок, які в значній кількості з'явилися на вулицях польських міст та містечок, й перш за все – Ново-Олександрівську (колишнього й нинішнього міста Пулави Люблинського воєводства), в якому й було створено

перший легіон, містилась інформація, спрямована проти Німеччини та на підтримку Росії. «Як одна людина маємо стати ми до лав російської армії для видалення прусаків за межі Царства Польського...». Для підсилення аргументації наводились такі приклади: «...беруть нашу молодь, посилають її в перші ряди військ, гвалтують наших матерів, сестер та доньок; грабують наші маєтки, лишаючи після себе злидні та спустошення...» [32, s. 58].

Окрім Пулавського, створюється й Любельський легіон, вони були задумані як дружини російського народного ополчення, а також два ескадрони кавалерії, що відповідало сотням російського народного ополчення [33, s.57]. Особовий склад і офіцерські кадри цих формувань були польські, але все вище керівництво – представники російської армії. Ці підрозділи брали участь у боях на фронті й у вересні 1915 р. їх перевели до Бобруйська, де утворили Бригаду польських стрільців, командиром якої став генерал П. Шимановський. На цій посаді його змінив генерал Б. Ольшевський. Проте, значну частину посад у бригаді займали росіяни, офіційна кореспонденція також була російською мовою. Польська мова була, однак, у команді дозволеною. У січні 1917 р. бригаду перетворено у Дивізію польських стрільців на чолі з генералом Т. Билевським. У серпні 1917 р. дивізія була підпорядкована генералу Довбор-Мусніцькому і стала I Дивізією стрільців I Польського корпусу [32, s.64].

Про реальні цілі створення польських частин у складі російської армії, в своїх мемуарах згадував генерал А. Денікін, наводячи цитату із виступу одного з учасників білого руху: «не для кого не є таємницею, що війна завершується, й польська армія нам потрібна не для війни, вона нам потрібна, що б на майбутній мирній конференції з нами рахувались, щоб ми мали за собою силу» [14].

Стосунки між українською владою, місцевим селянством (особливо Правобережним) та польськими військовими частинами, які були створені під егідою імперії, з часом Тимчасового уряду, й підтримувані державами-членами Антанти, складались також не просто. Після підписання 27 січня 1918 р. Українським урядом Брестського миру із Німеччиною, ситуація для поляків ускладнилась, оскільки за умовами договору, польські частини не могли залишатись на території України, так як були створені для війни з арміями Центральних держав.

Представники умовного «незалежницького» польського табору з початком війни також визначились зі своєю позицією та зовнішньою орієнтацією. Звернення до всіх, «кому дорогі ідеали незалежної Польщі», вже були далекими від засад «органічної праці», оскільки йшлося про підготовку до збройного повстання [6, с. 109].

Початок війни супроводжувався активізацією визвольної риторики, яка підкріплювалась практичними кроками. «Війна, в яку нас втягує царат, повинна закінчитися свободою всієї держави та незалежністю польських земель, які перебувають тепер під владою Росії. У бій проти жаху, який давить чверть світу, підуть мільйони руських, кавказців, фінів, литовців, латишів з відчаєм у серці переносючи тепер удари царського батога та мріючи про свободу. ... Для нас війна повинна перетворитися на звільнення від ярма монгольського деспотизму та найбільш дикого безправ'я» [31, арк.29-30].

У перші два роки війни в складі австрійської армії були створені польські військові частини. Існувало три бригади, першою із них командував Юзеф Пілсудський. Вже 3 серпня 1914 р. він звернувся із промовою до стрілецьких союзів та дружин, які були включені до так званої «кадрової компанії». Першою кадровою ротою став польський піхотний підрозділ, сформований на основі воїнів членів Стрілецького союзу та стрілецьких дружин. Саме ця рота вважається першим в історії Польщі підрозділом кадрової армії, на базі якої в подальшому формувались збройні сили країни міжвоєнного періоду. Пілсудський закликав вояків забути попередні назви (стрілецькі, сокілкі та ін.), та сприймати себе виключно як польських солдатів. «Єдиним вашим знаком тепер є білий орел» [32, s.22].

Представники українського, а особливо чеського рухів не були настільки радикальними у ставленні до своїх витоків. Відмінною рисою особового складу Українських Січових стрільців та Чехословацької дружини був зв'язок з такими молодіжними організаціями як «Сокіл», «Пласт», для українців ще й «Січ». Важливим компонентом діяльності названих організацій було здійснення просвіти між членами. Чехи, з ініціативи яких у 1862 р. з'являється сокольський рух, навіть в умовах війни намагались підкреслювати свою аполітичність. Що не завадило на початку війни представникам чеської громади Києва виступити із ініціативою створення Чехословацької дружини.

У січні 1918 р. Перший чехословацький Гуситський стрілецький запасний полк розміщувався у Житомирі, в якому від другої половини ХІХ ст. сформувалась одна із найбільших в імперії чеських громад. Перебування в Житомирі цього полку пов'язувалось й з організацією концертів, інших культурних заходів. Так, 11 грудня 1917 р. в кінотеатрі «Експрес», просвітницький клуб першого чехословацького стрілецького запасного полку представляв картину «Сцени побутового та бойового життя чесько-словацького війська» [9, с. 218]. В номері газети «Волинь» від 8 лютого розміщено оголошення про проведення, за підтримки полку, у залі музичного училища, концерту піаніста З. П. Давіда, полкового хору та оркестру під керівництвом Ф. Бартоша [9, с. 218].

Після витіснення російських військ німецькими та австрійськими військами у 1915 р. з території Королівства Польського, постало питання про визначення статусу цих земель. 5 листопада 1916 р. з'явився Акт про створення Польського Королівства. У червні 1917 р. французький президент Раймонд Пуанкаре підписав декрет про утворення Польської Армії у Франції. Відповідно до документу, у Франції на час війни утворювалася польська автономна армія, яка мала підпорядковуватися наказам Головного французького командування та боротися під польськими знаменами. Функціонування та утримання польської армії забезпечував французький уряд. На польську армію поширювалися всі порядки французької армії, які стосувалися організації, верховенства адміністрації і військового судочинства. У липні 1917 р. німецький уряд почав наполягати на прийнятті присяги членами польських бригад на вірність Німеччині. Перша та друга бригади відмовилися це робити. Пілсудського було інтерновано до Магдебурга. Результатом протистояння стало визнання Ю. Пілсудського нелегальною Польською військовою організацією (ПВО), діяльність якої поширювалася на колишніх теренах Речі Посполитої, Головним командиром [20, с. 256].

Поляки та чехи, які поставили на Антанту, опинились серед переможців. Українські уряди (і соціалістичні й консервативні за змістом), прийняли рішення орієнтуватись на Німеччину. Цим, фактично, вони підписали вирок, оскільки автоматично потрапили до табору переможених. Країни Антанти у грудні 1917 р., після виходу вже більшовицької Росії з цього блоку, уклали англійсько-французьку

угоду про розподіл сфер впливу на території Росії – Україна із Кримом та Бессарабією потрапили до умовної французької зони. Більшовицька Росія фактично перетворилась на союзницю Німеччини після підписання Берестецького миру, й змушена була дотримуватись взятих на себе зобов'язань. Серед таких – обов'язок інтернувати (із цілковитим роззброєнням та заключенням у концтабори) всіх військовослужбовців країн Антанти та її союзників, які перебували на російських територіях. Спроба виконання цієї вимоги, зрештою призвела до повстання чехословацького корпусу.

Принципова різниця між українським та польським національними «проектами» в умовах війни полягала у рівні підтримки (та навіть її наявності) з боку найбільших світових політичних гравців. До сприйняття українського «проекту» ще не були готові. У польському ж випадку, на користь поляків спрацювали як внутрішня готовність більшості польського суспільства, так і сприятлива зовнішня кон'юнктура.

Українізація військових частин в складі російської армії стала можливою лише після Лютневої революції, з якою пов'язувались сподівання на демократичні перетворення на теренах колишньої Російської імперії. Провідну роль у цих процесах відігравали представники самостійницької течії. Першою українською військовою частиною в російській армії став полк імені Богдана Хмельницького. Уявити подібне в умовах імперської армії, очолюваною представниками династії Романових було складно. Лютнева революція й проголошені її лідерами свободи відкрили нові перспективи та сподівання ліберально й націоналістично налаштованих діячів на радикальні зміни у ставленні до України та отримання нею нового статусу – від національно-культурної автономії до незалежності. Втім, прибічники останнього варіанту розвитку подій на початок 1917 р., на жаль, лишались у меншості.

Ініціаторами створення першого українізованого полку виступили представники військового клубу імені Павла Полуботка. Серед його найбільш відомих членів були М. Міхновський, Ю. Ган та інші. Полк було сформовано 18 квітня (1 травня) 1917 р. у Києві на добровільних засадах. Про складні умови його створення, неприйняття самої ідеї українських частин засвідчувала трагедія, що сталась фактично одразу

після його появи, й пов'язувалась із відправкою полку на фронт. На богданівців, на шляху пересування потягів, було влаштовано засідку кубанськими козаками та іншими російськими шовіністами, в результаті якої загинуло кілька десятків бійців. Ця бійня мала цілком зворотній ефект, від того, на який очікували організатори терористичного акту. Ідея українізації військових частин значно збільшила коло своїх прихильників. Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся у Києві 5-8 травня 1917 р. зібрав понад 700 делегатів від різних військових частин. Серед українізованих частин – 6, 17, 41 та 34 корпуси. Останній, під командуванням П. Скоропадського вважався найбільш боєздатним. У серпні 1917 р. за наказом генерала Л. Корнілова, 34 корпус було перетворено на 1-й Український. У вересні 1917 р. О. Керенський та головнокомандувач російських військ генерал М. Духонін видали наказ про українізацію 20-ті дивізій та декількох запасних полків [10, с. 4-27].

Пояснення такої різкої зміни у ставленні до питання українізації з боку російського уряду містилось у підтримці Центральною Радою Тимчасового уряду під час заколоту генерала Корнілова. Не варто відкидати ще одного фактору – українізація дозволяла мінімізувати впливи білих й більшовицьких агітаторів та пропагандистів на армію.

Українізована 6-та армія розміщувалась на південно-західному фронті. Її рупором стала газета «Український голос», яка засвідчувала активізацію видавничої, організаційної та просвітницької діяльності прибічників створення української армії. Гаслом газети обрали популярне в попередні роки серед українських видавців мотто «Громада – великий чоловік», із відвертою спрямованістю на колишніх селян, які протягом декількох років перебували в окопах.

Газета носила просвітницький характер, спрямований на поширення в середовищі військових духу українства та знань про завдання й напрямки діяльності українського уряду з відвертим соціалістичним спрямуванням. «Розповсюджуйте свою газету скрізь, приєднуйте нових передплатників. В кожній роті, в кожній команді, сотні, ескадрильї й батареї повинен бути «Український голос». Особливої уваги у сенсі ототожнення процесів українізації в армії та політичній сфері заслуговує ідентифікація воїнів (солдатів та офіцерів армії) як «громадян своєї

армії» редакцією видання: «Рада армії поставила собі за мету перш за все просвіту, національно-культурний розвиток громадян своєї армії, інформацію про справи, що діються у нас на Україні» [4, с.1].

Саме просвіта називалась редакторами головною умовою поширення й засвоєння української ідеї: «Цю мету тільки можна здійснити через часописи і книжки. Українська свідомість росте, рух шириться й ті книжки, які не було задушено старим російським урядом, розходяться дуже швидко. По українським книгарням продаються книжки, як хліб по картках і вони наших потреб задовольнити не можуть, а газет, хоч і народилось багато, і є вони, майже в кожному українському місті, але поки вони дійдуть до нас, проходить часом 2-3 тижні, або й ті губляться зовсім в дорозі. ..Рада вирішила видавати свою маленьку газету «Український голос» і поруч із нею деякі книжечки. Діло наше на перших кроках свого існування зустрілось із купою технічних, фінансових й інших перешкод. Нехай же наша мова, наша пісня, не вмере, не загине, бо тут, брате, наша слава, слава України!» [4, с.1].

З метою українізації солдатів та офіцерів армії у Ризі було створено бібліотеку-читальню в приміщенні Українського клубу (вул. Пісочна, 4 – за цією ж адресою розміщувалась редакція газети). «Щодня від 7 години вечора для охочих відбуваються читанки і бесіди на різні теми» [4, с. 2].

На підтримку бойового духу та посилення патріотичних почуттів українських військових спрямовувались й гастролі українського товариства артистів (під керівництвом Сагайдачного). 14-17 червня 1917 р. у Ризі перебувала трупа, яка давала такі вистави: «Несчасне кохання» (драматург Манько), «За волю, правду і землю» (драматург Колісніченко), «Степовий гість (Грінченка)», «Назар Стодолля» Т. Шевченка та «вечір пам'яті Великого борця за Україну, Батька Тараса Григоровича Шевченка» [4, с. 2].

У газеті розміщувались новини, які на думку редакції мали позитивно впливати на читачів, формуючи потрібне уявлення про політичну ситуацію, зокрема, національну політику українського соціалістичного уряду. Так, інформація про польський з'їзд, який розпочав свою роботу в Києві 19 червня 1917 р., містила повідомлення про кількість учасників (434 делегата представляли різні польські організації, які діяли в українських губерніях) та цитату з виступу Голови польської

окружної ради Й. Бартошевича, який відкриваючи з'їзд, підкреслив, що «Україна повинна бути нашою отчизною, а ми її вірними синами» [4, с.3]. За дужками цього повідомлення залишились дебати представників польських політичних та громадських організацій Наддніпрянщини щодо їх бачення можливих варіантів розвитку політичних проектів та союзів поляків на цих теренах й в цілому, політичного майбутнього Польщі. Ініціатива консолідації різних політичних сил під час III з'їзду польських громадських організацій на Русі (Київ, 18–24 червня 1917 р.) зазнала невдачі. Це призвело до формування довкола націоналістів та лібералів двох опозиційних таборів.

Звернення до поляків було опубліковано російською мовою. «Всеукраїнський військовий з'їзд, від імені всього українського воїнства дякує за привітання українського народу, який відродився й вірить, що вільні польський і український народи разом підуть до здійснення ідеалів демократії всього світу. Хай живе свобода, рівність та братерство народів!» [4, с. 3].

Попри традиційні звинувачення українських урядів у бездіяльності або відсутності розуміння важливості створення власної армії, зустрічаємо інформацію, яка підтверджує здійснення моніторингу проблем, пов'язаних із українізацією частин російської армії, що перейшла під контроль Тимчасового уряду. Симон Петлюра, від імені Українського військового генерального комітету при УЦР, циркулярно звертався до всіх українських військових громад, як на фронті, так і в тилу. Поширювалось це звернення й на гуртки та клуби, інші українські військові організації, та містило пропозицію негайно прислати такі відомості:

1. Становище організацій (число членів, кількість солдатів, офіцерів, прізвища членів президії, статут).
2. Відомості про життя організації висилати щотижня.
3. Взаємні стосунки організацій.
4. Яке відношення українські організації зустрічають з боку командного складу полкових та інших комітетів, з боку солдат інших національностей.
5. Чи дають організації своїм делегатам які посилають їх на загальноросійські з'їзди доручення створювати разом з іншими українцями українські акції? [4, с.2]

Дислокація у Ризі 6-ї армії, процес українізації якої набирал швидких темпів,

вплинула й на появу ще одного національного військового формування. В умовах німецького наступу на місто, коли разом із іншими частинами Північно-Західного фронту змушена була відступати й 6-та армія, з'являється наказ про створення латиських стрілецьких батальйонів. Наказ було підписано командувачем фронту, генералом Алексєєвим. Ця ідея знайшла підтримку й серед депутатів Російської думи, які представляли інтереси латиських виборців, зокрема, Я. Голманіса та Я. Залітіса. Вони звернулись до своїх співвітчизників із закликом «збиратись під латиськими знаменами». В результаті розгорнутої агітації було створено три батальйони для захисту Риги [1]. Історія латиських військових структур, безумовно окрема тема, яка заслуговує на дослідження. Однак, для нас, в контексті розглянутої проблематики, цікавим є той факт, що частина латишів (це так звані «латиські стрілки») взяли бік більшовиків, перетворившись на дієвий підрозділ реалізації політики червоного терору. Інша ж частина, взявши сторону білого руху, завдяки союзницькій підтримці з боку Франції, змогла повернутись через далекосхідні порти до Лієпаї, згодом до Риги. Саме ці підрозділи, як і польські військові частини, виступили запорукою створення та збереження до початку Другої світової війни нової національної держави.

У чеському русі, від початку Першої світової війни, подібно до українського та польського, також відбувся розкол у ставленні до держав-учасниць війни. Так, у червні 1914 р. лідер партії младочехів К. Крамарж розробив проект Статуту слов'янської імперії, який передбачав після поразки Австро-Угорщини створення під егідою Миколи II федерації слов'янських королівств, незалежних у внутрішній політиці [22, с. 42].

У Києві 12 серпня 1914 р. за ініціативою місцевих чеських громад була утворена «Чеська дружина». У зверненні до імператора чехи запевнили у своїй цілковитій відданості російській імперії та імператору. З кінця 1915 р. дружину було перетворено на Перший Чехословацький стрілецький полк ім. Яна Гуса, реорганізований у 1916 р. на Чехословацьку стрілецьку бригаду, а 1917 р. – у дивізію. Лютнева революція, створення УЦР та активізація діяльності нових урядів призвели до поживлення діяльності чехів, які мешкали в Україні. На III з'їзді Союзу Чехословацьких товариств у Росії, який відбувся 23 квітня – 1 травня 1917 р.

у приміщенні Київського університету, відбувся розкол [30, с.300]. Принципові розходження стосувались бачення реалізації ідеї майбутньої автономії у складі різних імперій, або ж альтернативного варіанту проекту – створення самостійної держави на уламках зруйнованих імперій.

Попри ідейні розходження, у чехів був лідер, який спробував встати над сутичкою. У побудові нового чехословацького проекту він вирішив покладатись на підтримку держав Антанти та дистанціювання від крайнощів як лівих, так і правих ідеологій. У жовтні 1917 р. Т. Масарик приймає рішення про організацію на основі дивізії Чехословацького корпусу, який 7 лютого 1918 р. було проголошено частиною французької армії [25, с.329]. Спроби більшовиків у травні-червні 1918 р. обеззброїти вояків Чехословацького корпусу призвели до розгортання бойових дій у Сибіру. Ці події підштовхнули Антанту до прийняття рішення про відновлення Східного фронту. Все в комплексі призвело до визнання Францією, Великою Британією та США права чехів й словаків на створення власної держави [26, 130].

У радянській історіографії заколот чехословацького корпусу класифікували як початок громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. В сучасній російській історіографії (принаймні до 2014 р.), подібна класифікація трактується як анахронізм [2, с. 628-629]. А. Валіахметов наводить оцінку радянського підходу, який свого часу здійснив Ш. Куряев: «блискучий трюк із періодизацією радянської історичної науки» [3, с. 46] Проголошення наприкінці жовтня Чехословацької республіки та завершення війни зробило недоречним перебування легіону в Росії. Відома в Росії дослідниця історії Чехословаччини та її політиків Е. Серапіонова звертає увагу на той факт, що чеська дружина, поступово набирала національного характеру, підтвердженням чого були власні знаки відмін та прапори, мовою військових розпоряджень була чеська [21, с.129-130].

У польському та чехословацькому випадку на користь армії та держави спрацював фактор наявності яскравого лідера, з якими й пов'язувались прийняття вольових рішень та пошуки союзників, підтримка яких, врешті дозволила здобути незалежність. Ю. Пілсудський, як і Т. Масарик заручились у своїй державотворчій діяльності підтримкою країн Антанти та, частково, США.

Війна поставила імперії та їх підданих перед новими викликами, які вимагали

змін у рівнях співпраці. Попри вперте небажання з боку монархічної влади визнання за українцями права на відокремлення, політичні реалії вносили свої корективи. Зволікання членів Тимчасового уряду щодо дозволу на створення українізованих частин, хоча й відображало реальне ставлення російської влади, лише відтермінувало, проте, не змогло зупинити процес. Українізація тривала, що дозволило українським урядам різних політичних спектрів доволі тривалий час утримувати контроль над значними частинами територій. Формальна поразка українських сил в умовах руйнацій імперії та модерного націотворення, залишила майже чотирьохрічний досвід реалізації національного проекту. Наступні події підтвердили його дієвість. Представники радянської влади, попри намагання витіснити з пам'яті та дискредитувати досягнення й лідерів Української революції, вже ж не змогли забути цієї сторінки історії. Свідченням цього є як період українізації так і використання українського контексту під час Другої світової війни в процесі формування фронтів, частин, їх назв та заснування нових нагород. Польська кадрова армія, яка врешті й стала основним оборонним й захисним аргументом новопосталої держави, мала більший досвід автономного існування. Зацікавлення у створенні та фінансовій підтримці польських легіонів проявляли як Центральні держави, та і Росія з Францією. Подібна конкуренція за прихильність (що підкріплювалась відповідними фінансовим вливаннями, зокрема, з боку Франції) лише сприяла посиленню воєнізованих структур, а також надавала моральної підтримки польським політичним лідерам.

В українському, польському та чехословацькому випадку спрацювали як внутрішні, так і зовнішні фактори, які сприяли створенню армій та незалежних держав. Попри значну подібність в передумовах створення, фактору Великої війни, що також ставив названі національні проекти в один ряд, вони відрізнялись різними рівнями успішності. Результати Першої світової спровокували прихід до влади авторитарних лідерів у міжвоєнний період, та поступове переростання російської та німецької політичної моделі в авторитаризм та тоталітаризм. В таких умовах український проект не мав шансу на успіх. У польському та чехословацькому випадку важливе значення мала підтримка найбільш впливових політичних гравців, зокрема США та Франції, якої, на жаль, не мали українці.

Німеччина, яка опинилась у статусі переможеного, через двадцять років взяла реванш. Сформовані у міжвоєнний період польська та чехословацька армії (чеська армія напередодні Другої світової війни, за оцінками фахівців, вважалася однією з найбільш боєздатних армій Європи) через різні політичні обставини, в першу чергу, фактичну зраду з боку колишніх союзників в особі Франції, Великої Британії, й відсутність на момент іноземної інтервенції на чолі держав потужних, готових брати на себе відповідальність лідерів, так і не змогли стати аргументом, який би зупинив іноземну інтервенцію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Базанов С. Полное презрение к смерти. Добровольческие национальные части в русской армии в годы Первой мировой войны. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://his.1september.ru/2006/05/22.htm>.
2. Брусилов А. Мои воспоминания. 4-е изд. / А. А. Брусилов – М.: Воениздат, 1946. – 264 с. 344
3. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Изд-е 2-е, доп. М.: РОССПЭН, 2010. 967 с.
4. Б. Н., Б. А. Український голос, 14 червня 1917 р., № 1.
5. Валиахметов А. Новейшая отечественная историография о чехословацком легионе в России (1914-1920 гг.). //Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 2012, № 12 (26). В 3-х ч. Ч. II. С. 45-48.
6. Венгерська В. Модерне націотворення в умовах імперій ХІХ ст.: польський та український «проекти». // Intermagum: історія, політика, культура. Житомир, 2014, №1. С. 102-113.
7. Венгерська В. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство (За матеріалами Волинської періодики). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. 2009. С. 216-222.
8. Веселы И. Чехи и словаки в революционной России 1917-1920 гг. / И. Веселы – М.: Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. – 184 с.
9. Верстюк В. Українська Центральна Рада й українізація військових частин Російської армії.// Український історичний журнал, №3, 2012, С. 4-27 .
10. Волинь. – 8 лютого 1918.
11. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К.: Темпора. 2005. 656 с.
12. Дильонгова Г. Історія Польщі (1795-1990). [Перек. з пол. М.Кирсенка]. К.: видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. 239 с.
13. Деникин А. Очерки русской смуты. Т.1., Вып. 2. – Париж 1921. Електронний ресурс. Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/0/one/russian/denikin_ai2.rar
14. Кравчук О. Чехословацькі збройні формування на теренах України у 1917-1918 рр. / О. М. Кравчук // Воєнна історія Середньої Наддніпряниці. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К., 2012. - С. 335-341.
15. Куряев Ш. Ареал обитания. СПб.: Алетейя, 2012. 320 с.
16. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. Ч.1., Львів, 1928.Ч.І-ІІ. 495 с.
17. Олейников А. Национальные воинские формирования русской армии Первой мировой войны <http://history.milportal.ru/2016/03/nacionalnye-voinskie-formirovaniya-russkoj-armii-pervoj-mirovoj-vojny/>

18. Папакін А. Війська Польські: польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917-1919). – К.: Видавець О. Філюк, 2015. - 128 с., іл.
19. Папакін А. Польські легіони 1914-1918 рр. Polish Legions 1914-1918. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ucairnarma.org/materiali/polski-legion-1914-1918.html>. Останнє відвідування: 17. 10. 2018.
20. Папакін А. Пiлсудський Юзеф-Клеменс // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К.: Наукова думка, 2011. – Т.8 : Па – Прик. – С. 255-257.
21. Папакін Г. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л.Корнілова чи покликом душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С.230.
22. Потапенко М. Польський політикум в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р. Електронний ресурс. Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2013_9/8.pdf
23. Семенов К. Польская Одиссея на юге России: Польские части в составе Добровольческой армии. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://voencomuezd.livejournal.com/1507623.html>
24. Салдугеев Д. Чехословацкий легион в России / Д. В. Салдугеев // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия 1. История. Челябинск, 2005. - № 2. – С. 88-98.
25. Серапионова Е. Первый президент Чехословакии Томаш Гарриг Масарик / Е. П. Серапионова // До и после Версаля: Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 2009. С. 322-340.
26. Серапионова Е. К истории формирования чехословацких воинских частей на российской территории в годы Первой мировой войны // Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в. СПб.: Алетейя, 2011. С. 120–136.
27. Серапионова Е. Карел Крамарж и Россия, 1890-1937 годы: идейные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями. М.: Наука, 2006. 512 с.
28. Савченко Г. Польські військові формування у Києві у 1917 році // Pamietnik Kijowski. Т.6. Polacy w Kijowie. – Kijow, 2002. – S.214-223.
29. Савченко Г. Польські військові формування як чинник розгортання українського військового руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // Етнічна історія народів Європи. – 2001. Вип. 8. – С. 85-89.
30. Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997. С. 295-309.
31. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК), ф. 274, оп.1, спр. 536. Листування з департаментом поліції про польські воєнізовані організації.
32. 11 Listopada. Narodowe Święto Niepodległości / Opracowanie I wybor tekstow Jerzy Tomczyk Wieslaw, Jan Wysocki, Czeslaw Andrzej Zak. – Warszawa. – 2011. – 92 s.
33. ANK, 29/530/1.1/1, s. 1 – Archiwum Narodowe w Krakowie. – Zespół 29. – Sygnatura 530/1/1.
34. Kulik Mariusz. Polacy w armii rosyjskiej podczas I wojny ьwiatowej. // Jak polacy przeżywali wojny ьwiatowe? Pod red. T. Schramma i Pawia Skubisza. – Szczecin: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2016. – S. 55-66.

Vengerska V. NATIONAL MILITARY UNITS IN THE CONDITIONS OF THE GREAT WAR AS A COMPONENT (DETERMINANT) OF STATE FORMATION: COMMON ORIGINS, DIFFERENCES AND POLITICAL CONSEQUENCES OF THEIR ACTIVITY

The processes of nation- and state-building gain new ground in the conditions of the First World War, which led to the destruction of the continental empires. Such a component (determinant) as national military units is added to the traditional markers, without which it is difficult to imagine the outlined processes. It has been confirmed by time that their availability and level of combat effectiveness played a crucial role in modern state-building. The reasons for their creation and their role in each case had their unique contexts. However, they all became a compelling argument in defending the rights of national states to exist. In the conditions of the Russian Empire, as well as the formation of the Russian "democratic" model, it was virtually impossible to create a separate Ukrainian army. Confirmation of

this fact was a significant resistance on the part of Russian senior command staff as well as mid-level officers. Notwithstanding the significant efforts by the Ukrainian activists to create and develop the army in the 1917-1920 period, the Ukrainian project at this stage could not be realized due to unfavorable political external and internal conditions. The Polish army, which ultimately became the main defensive and protective argument of the newly created state, had greater experience of autonomous existence. In the case of Poland and Czechoslovakia, the presence of powerful political leaders, around which military-political unity took place, worked in favor of the implementation of the state project. The Central States as well as Russia and France demonstrated significant interest in the creation and financial support of the Polish legions. This kind of competition for affection (supported by appropriate financial infusions, in particular from France) only contributed to the strengthening of the Polish legions, and provided moral support to its political leaders. In Ukrainian, Polish and Czechoslovakia cases both internal and external factors had worked and contributed to the creation of armies and independent states. Despite considerable similarity in the preconditions of creation and the factor of the Great War, the results of the state creation differed fundamentally in terms of success.

Keywords: Great War, national military units, state-building, Poland, Ukraine, Czechoslovakia.

Węgierska W. WOJSKOWE JEDNOSTKI NARODOWE W WARUNKACH WIELKIEJ WOJNY JAKO SKŁADNIK PAŃSTWOWOTWÓRCZOŚCI: WSPÓLNE ŹRÓDŁA A POLITYCZNE WYNIKI DZIAŁALNOŚCI

Procesy narodowo- i państwowotwórcze zabrzmiały odnowa w warunkach Pierwszej wojny światowej, która doprowadziła do upadku imperiów kontynentalnych. Do tradycyjnych markerów, bez których trudno jest wyobrazić procesy określone, dołącza się i taki składnik jako wojskowe jednostki narodowe. Jak potwierdzono czasem, fakt ich istnienia i poziom zdolności bojowej odegrał nieostatnią rolę w nowoczesnym budowaniu państwowym. Przyczyny ich stworzenia i rolę w każdym konkretnym wypadku mieli swoje konteksty. Jednak wszystkie one stały ważnym argumentem w obronie praw na zaistnienie państw narodowych. W wypadku ukraińskim, polskim, czechosłowackim wewnętrzne, tak i zewnętrzne faktory wspierały kształcenie armii i państw narodowych. Wbrew znacznego podobieństwa w warunkach wstępnych stworzenia, fatora Wielkiej wojny, wyniki państwowotwórczości kardynalnie się różniły poziomem skuteczności.

Słowa kluczowe: Wielka wojna, wojskowe jednostki narodowe, państwowotwórczość, Polska, Ukraina, Czechosłowacja.

УДК 94 (477) +32.019
DOI 10.33287/101814

Мосієнко О.В.
аспірант кафедри історії України
Житомирського державного
університету ім.Івана Франка
aleksandr.art.am@gmail.com

ПРОПАГАНДИСТСЬКА КАМПАНІЯ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ

Доба модерну з розвитком нових технологій, кардинальних змін у друкарській галузі та інформатизації суспільства «подарувала» людству серед іншого, й такий винахід як пропаганда. Вона стала невід'ємним елементом функціонування авторитарних та тоталітарних політичних режимів у ХХ ст., проте як інструмент маніпулювання свідомістю активно використовувалась й імперіями протягом «довгого» ХІХ ст. В умовах Першої світової війни пропаганда відіграла важливу роль у мобілізаційних процесах та формуванні образу ворога. У статті проаналізовано українську та зарубіжну історіографію, присвячену пропаганді часів Першої світової війни, визначено етапи історичних досліджень та їх специфіку. Проаналізовано роботи, які